

Едуард Помиткін
Інститут педагогічної освіти
і освіти дорослих АПН України,
м. Київ

Історико-психологічний контекст проблеми духовного розвитку особистості

Аналіз історико-психологічного контексту проблеми духовного розвитку особистості у світовій спадщині дозволяє нам виявити найцінніші філософсько-психологічні здобутки, які мають бути покладені в основу розробки та впровадження системи психолого-педагогічного забезпечення духовного розвитку майбутніх професіоналів. Сучасні наукові погляди на проблему духовного розвитку особистості мають витоки у стародавніх ідеях, що коріняться у релігії, мистецтві та філософії.

Значний вплив на філософські ідеї духовного становлення людини мало вчення Платона (428-347 рр. до н.е.), який під впливом ідей Сократа спалив власні вірші на бенкеті перед друзями, пояснивши свій вчинок так: “З цього часу я відмовляюся від радощів життя, щоб присвятити себе мудрості та вченню Сократа. Знайте, що я відмовляюся навіть від поезії, бо я пізнав безсилля висловити істину, як я її розумію нині”¹.

Саме Платон об’єднав три фундаментальні концепції – Краси, Добра та Істини та ввів категорію ідеалу. Прагнення до ідеалу, як до досконалого у

¹ Шюре Э. Великие посвященные. Очерк эзотеризма религий / Пер. с фр. Е. Писаревой. - М.: Книга - СП Принтшоп, 1990. - С. 316.

мистецтві, релігії та науці, є спільною основою для поєднання різних світоглядних позицій та духовного об'єднання людства².

Одне з найбільш ґрунтовних філософських досліджень духовної проблематики належить фундатору діалектичного ідеалізму Георгу Вільгельму Фридриху Гегелю (1770-1831). В уявленні Гегеля сутність людини є сам вільний дух, що набуває існування в самосвідомості³. Найважливішим моментом у духовному становленні людини мислитель вважав здатність осягати власне "я". Оскільки осягнення власного "я" є результатом розвитку самосвідомості, у нашому дослідженні процес духовного розвитку має розглядатися як процес зростання самосвідомості особистості.

Серед відомих філософів-ідеалістів величезний внесок в проблематику духовного розвитку здійснив Володимир Сергійович Соловйов (1853-1900), який у своїх поглядах поєднав не тільки християнство, але й прогресивні ідеї буддизму, неоплатонізму, філософії Гегеля. У своєму листі до Л.М.Толстого філософ чітко викладає свої погляди на духовне становлення людини і людства: "...духовна сила по відношенню до матеріального існування не є величиною постійною, а зростаючою. У світі тваринному вона взагалі знаходиться у потаємному потенційному стані; в людстві вона звільняється та стає явною. Але це звільнення здійснюється спочатку лише ідеально, у формі розумної свідомості: я відрізняю себе від своєї тваринної природи, усвідомлюю власну внутрішню незалежність від неї та перевагу перед нею"⁴. Таким чином, духовний розвиток розглядався В.С.Соловйовим як перспектива еволюції людини.

² Платон. Сочинения. В 3-х т. Пер. с древнегреческого. Под общей ред. А.Ф.Лосева и В.Ф.Асмуса. – М., «Мысль», 1971.

³ Гегель Г. В. Феноменология духа // Собр. соч.: В 14 т. - М.: Соцэкгиз, 1959. - Т. 4. - С. 379.

⁴ Путь: Орган русской религиозной мысли. - М., 1992. – С. 75.

Розуміння світу як органічного цілого притаманне й поглядам професора Петербурзького університету М.О.Лосського (1870-1965). На думку філософа подолання світової кризи можливе лише при наявності у людства живих зразків - героїв духу, які захищають абсолютні цінності та втілюють їх у власне життя: “Могутня сила, що оздоровлює душу, криється у біографіях великих людей, - соціальних реформаторів, шукачів наукової істини, творців прекрасних образів. Однак усі ці подвижники духу, якими б великими не були їх заслуги, не втілюють у собі повної досконалості, доступної людині: вони поглиблюють лише той чи інший бік духовності. Тільки ті носії духу, які метою власного життя накреслили прагнення до самого здійсненого ідеалу Добра, до самого Бога, є зразком всебічної досконалості – волі, почуття, розуму та перетворення тілесності, яке розпочинається вже на землі”⁵. Філософські ідеї М.О.Лосського мають велике значення для сучасної теорії виховання, яка ще в недостатній мірі використовує особистісні ідеали в процесі формування духовних якостей молоді.

М.О.Бердяєв (1874-1948) духовний розвиток протиставляв егоїзму. Від егоїстичної обмеженості він намагався очистити духовні ідеї християнства, а духовне зростання пов’язував з соборністю особистості. Соборність людини, за поглядами М.О.Бердяєва проявляється в її душевно-духовній любові: “Лише духовно-душевна любов, у якій душа перетворюється на дух, є любов жива, боголюдська”⁶.

Ідеї духовного вдосконалення людини та людства розроблялися філософом, вченим і богословом П.О.Флоренським (1882-1937), який вважав людину носієм духовної гармонії, яка може бути в потенціальному стані не проявленою. Софію він розглядав не тільки в церковно-релігійному смислі, але

⁵ Лосский Н.О. Преподобные Сергей Радонежский и Серафим Саровский / Путь: Орган русской религиозной мысли. - М., 1992. – С.264.

⁶Бердяев Н.А. Спасение и творчество / Путь: Орган русской религиозной мысли. Кн.2. М., 1992. – С.169.

й як «ідеальну особистість людини», образ Божий в ній ⁷. Духовність та душевність людини П.О.Флоренський пов'язував з її особистим ім'ям, оскільки вважав ім'я глибинним духовним символом, який справляє вплив на розвиток особистості.

Духовно-релігійні ідеї є основою багатьох філософських праць С.Л.Франка (1877-1950), який розглядав духовність не тільки в контексті індивідуального, але й у площині розвитку суспільства. Серед головних принципів побудови духовного суспільства С.Л.Франк формулює, зокрема, принцип авторитету, який забезпечує добровільне підкорення і ґрунтується на вірі в правду, справедливість і готовності до служіння; принцип ієрархізму, який спростовує “зрівнялівку” у суспільстві та забезпечує кожному місце у відповідності до його відносної значущості та цінності; принцип аристократизму, який передбачає панування найбільш гідних, найкращих представників людства, які завжди є меншістю; принцип дуєдності духовного та світського, розподілу та узгодження внутрішнього, сутнісно-морального служіння людини та зовнішнього, державно-правового служіння ⁸.

Історично-еволюційний підхід до філософського розуміння проблеми духовного розвитку людини започатковував французький палеонтолог і філософ Тейяр де Шарден (1881-1955). За його поглядами, духовне начало проявляє себе у Всесвіті та спрямовує розвиток універсуму. Еволюція космосу від найпростіших матеріальних субстанцій до людини завдячує космічній енергії, яка є основою матерії та духовною рушійною силою. Еволюційний розвиток Тейяр де Шарден пов'язував, передусім, з розвитком свідомості ⁹.

Вагомий та ще недостатньо оцінений внесок у філософсько-психологічне розуміння процесу духовного розвитку здійснив М.Я.Грот (1852-1899).

⁷ Флоренський П.А. Собрание сочинений: в 4-х т. – М.: Правда, 1990.–448 с.

⁸ Франк С.Л. Религиозные основы общественности / Путь: Орган русской религиозной мысли. Кн.1. М., 1992. – С.26.

⁹ Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М.: Наука, 1987. – 262 с.

Людина, на думку М.Я.Грота, містить у собі дві енергії: “одна нижча, тваринна, нерозумна, вузько індивідуальна і тому егоїстична; друга – вища, безпосередньо людська, розумна, загальна та, власне, ворожа егоїзму та чистому індивідуалізму”¹⁰. М.Я.Грот вважав, що саме особистість є посередником між біологічним і духовним: “Очевидно, особистість людини не є тільки її тваринно-психічна індивідуальність, а поєднання цієї останньої зі світовим духовним началом, з божественною творчою силою, яка створила світ і в цій останній знаходяться корені всього нашого морального життя” (там само).

На початку ХХ століття видатний психолог, фізіолог і лікар В.М.Бехтерев (1857-1927) підтримував основні ідеї М.Я.Грота, пов’язані з духовним розвитком особистості. Він вважав, що всі явища світу, включаючи й внутрішні процеси живих істот або прояви “духу”, можуть і повинні розглядатися, як похідні однієї світової енергії, у якій потенційно мають міститися всі відомі нам фізичні енергії, так рівно й матеріальні форми їх пов’язаного стану і, нарешті, прояви людського духу”¹¹. Важливою умовою повноцінного розвитку особистості В.М.Бехтерев вважав гармонійні взаємини між тілом і духом. Виходячи з цього процес духовного розвитку учнівської молоді слід розглядати у єдності з процесами розумового, емоційного та фізичного розвитку.

Значний вплив на становлення психологічних поглядів ХХ-ХХІ століття мали праці християнських філософів та психологів, зокрема, В.Ф.Войно-Ясенецького, В.В.Зеньковського.

Філософ, хірург, архієпископ В.Ф.Войно-Ясенецький (1877-1961 рр.), ще під час навчання медицині у Київському Університеті св. Володимира, вирішив присвятити власне життя допомозі бідними людям. За поглядами філософа,

¹⁰ Грот М.Я. Вибрані психологічні твори / Упоряд., передмова М.Д.Бойправ. – Ніжин: Видавництво НДУ ім.М.Гоголя, 2006. – 296 с.

¹¹ Бехтерев В.М. Бессмертие человеческой личности как научная проблема. – Пг., 1918. – С.7.

“Духовною енергією проникнута вся неорганічна природа, увесь всесвіт. Але тільки у вищих формах розвитку (творіння) ця енергія досягає значення вільного, самоусвідомлюючого духа”¹². Таким чином усвідомлення людиною власних духовних потреб є свідченням певного рівня її духовної досконалості.

Відомий філософ, психолог, педагог та православний мислитель В.В.Зеньковський (1881-1962) розглядав духовність з позиції християнської антропології. Він зазначав, що сучасна психологія все більше схиляється до трихотомії, тобто виділення в людині трьох складових її цілісної природи – Духа, душі та тіла. “Початок духовності є тому початком цілності й ієрархічності в людині, основне життя в людині... провідниками якого зовні є психічна та фізична сфера”¹³.

Наведені філософські положення поступово перевірялася в емпіричних та експериментальних дослідженнях різних психологічних шкіл. Значне місце проблематика духовного розвитку посідає у психологічній спадщині Уільяма Джеймса (1842-1910). У створеній ним психологічній структурі вчений відокремлює біологічне “я”, реальне “я”, соціальне “я” та “я” духовне (spiritual self). Духовне “я” – це внутрішня суб’єктивна сутність особистості, яка є активною в усіх видах свідомості.

Проблематика духовного розвитку не обминула зміст праць послідовників теорії аналітичної психології З.Фрейда, зокрема, досліджень Карла Густава Юнга (1875-1961), який розширив межі особистості до масштабу колективного безсвідомого. Ранні праці К.Юнга продовжували стратегічні лінії З.Фрейда, однак у віці 69 років, коли К.Юнг ледве не помер від кількох серцевих нападів, він пережив незвичайний стан. Йому здалося, що він летить у космосі, на відстані 1000 миль над Землею. Біля себе він побачив величезну кам’яну брилу

¹² Войно-Ясенецкий В. Ф. О духе, душе и теле // Филос. науки. - 1998. - № 1. - С.58.

¹³ Зеньковский В.В. Проблемы воспитания в свете христианской антропософии. – М.: Изд-во Свято-Владимирского Братства, 1993. – С .46.

чорного кольору а ліворуч – власний досвід, історію свого життя. Подальший шлях К.Юнга перешкодив лікар і сказав, що він не має права залишити землю зараз. Після цього випадку, за висловом К.Юнга, він написав свої найважливіші роботи¹⁴.

За його зізнанням, усі пацієнти, яким виповнилося більше 35 років, так чи інакше шукали духовні основи власного життя. Духовний або релігійний досвід К.Юнг вважав найефективнішим засобом допомоги клієнту.

Ідеї трансперсональної психології розвивав Роберто Асаджіолі (1888 р. нар.), який створив авторську систему під назвою “психосинтез”. На переконання Р.Асаджіолі поняття “духовне” пов’язане з володіння цінностями: етичними, естетичними, героїчними, гуманістичними й альтруїстичними¹⁵. Шлях духовного розвитку Р.Асаджіолі бачить у духовному пробудженні, яке супроводжується розкриттям потенціальних можливостей людини.

Автор клієнтоцентрованої терапії та лідер гуманістичної психології Карл Роджерс (1902-1987) пов’язував майбутнє з розвитком духовної досконалості людини: “Цей новий світ буде більш людським і гуманним. Він дослідить і розвине всі здатності людської свідомості та духу”¹⁶. Наприкінці життя вчений приходив до висновку, що індивідуальна свідомість є лише фрагментом свідомості космічної. Ці думки перегукуються з поглядами М.Я.Грота, В.С.Соловйова, М.Бердяєва та інших видатних філософів і психологів.

Ідеї духовного розвитку через ціннісні вибори особистості закладені у науковій спадщині Абрахама Маслоу (1908-1970) – засновника гуманістичної

¹⁴ Фрейджер, Р., Фейдимен Д. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Пер. с англ.. – СПб.: Проим-ЕВРОЗНАК, 2006. – С. 97.

¹⁵ Гроф Станислав. Духовный кризис: Статьи и исследования. - М.,1995. - С.42.

¹⁶ Фрейджер, Р., Фейдимен Д. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Роберт Фрейджер, Джеймс Фейдимен. Пер. с англ.. – СПб.: Проим-ЕВРОЗНАК, 2006. – С.391.

та трансперсональної психології¹⁷. Важливим показником особистісного зростання він вважав буттєву любов – любов до сутності іншої людини, її життя, яка не прагне до володіння своїм предметом, а цінує найкраще, що є в іншій людині. Буттєва любов викликає вершинні переживання, її описують тими ж піднесеними словами, які використовують при описах глибинних релігійних переживань¹⁸.

Серед сучасних досліджень проблематики духовного розвитку особистості – праці Станіслава та Крістіни Гроф. Духовний розвиток та духовні кризи розглядаються С.Грофом і як еволюційний шлях до розкриття вищої свідомості: “Якщо правильно зрозуміти духовну кризу та ставитися до неї як до складного етапу в природному процесі розвитку, то вона здатна призвести до спонтанного видужання різних емоційних і психосоматичних порушень, позитивних змін особистості, розв’язання важливих особистісних проблем та еволюційного руху до того, що іноді називають вищою свідомістю”¹⁹.

Загалом аналіз історико-психологічного контексту проблеми духовного розвитку особистості свідчить про постійний інтерес філософів і психологів до цієї проблематики. Духовний розвиток пов’язувався з філософськими категоріями Краси, Добра та Істини та з такими психологічними механізмами, як ідентифікація з духовними особистостями, власним духовним «Я», рефлексія, трансценденція, космічна свідомість тощо. Подальша трансформація філософських уявлень у психолого-педагогічні категорії дозволить здійснити обґрунтування ефективних засобів забезпечення процесу духовного розвитку молоді.

¹⁷ Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. - М.: Изд. группа "Прогресс", Универс, 1994.- 480 с.

¹⁸ Фрейджер, Р., Фейдимен Д. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Роберт Фрейджер, Джеймс Фейдимен. Пер. С англ.. – СПб.: Проим-ЕВРОЗНАК, 2006. – С.411-413.

¹⁹ Гроф Станислав. Духовный кризис: Статьи и исследования. - М.,1995. - 255 с.

Едуард Помиткін

**Історико-психологічний контекст проблеми
духовного розвитку особистості**

Анотація

Висвітлюється філософсько-психологічний контекст проблеми духовного розвитку особистості від епохи античності до сьогодення. Наводяться погляди на проблему духовного розвитку Платона, Гегеля, В.С.Соловйова, М.О.Лосського, М.О.Бердяєва, П.О.Флоренського, С.Л.Франка, Тейяра де Шардена, М.Я.Грота, В.М.Бехтерева, В.В.Зеньковського, У.Джеймса, К.Юнга Р.Асаджіолі, К.Роджерса, А.Маслоу, С.Грофа. Встановлено, що духовний розвиток пов'язувався, передусім, з філософськими категоріями Краси, Добра та Істини та з такими психологічними механізмами, як ідентифікація, рефлексія, трансценденція.

Edward Pomytkin

**Historical and Psychological Context of a Problem of
the Spiritual Development of a Personality**

The summary

The philosophical and psychological context of a problem of spiritual development of the person from an epoch of antiquity till now is covered. Sights at a problem of spiritual development by Platon, Gegel, V.S.Solovjov, M.O.Lossky, M.O.Berdayev, P.O.Florensky, S.L.Frank, T. de Sharden, M.J.Grot, V.M.Behterev, V.V.Zenkovsky, U.James, K.Jung, R.Asadzhioli, K.Rodzhers, A.Maslou, and S.Grof are resulted. It is established, that spiritual development communicated, first of all, with philosophical categories of Beauty, Kindness and Truth and with such psychological mechanisms, as identification, a reflection, transcendance.